

MACIERZYŃSTWO DUCHOWE NAJŚWIĘTSZEJ MARYI PANNY W PIŚMIENNICTWIE POLSKIM DO ROKU 1500 *

Podstawę źródłową studium stanowią przede wszystkim teksty już ogłoszone drukiem, częściowo tylko teksty rękopiśmienne przygotowywane do druku w ramach akcji Komitetu Głosowego przy Komisji Filologicznej Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk. Na pochodzenie poszczególnych urywków wskazują odnośne przypisy.

Ze względów metodycznych przy wyborze tekstów zastosowane zostało kryterium negatywne. Użycie kryterium pozytywnego, jakim byłaby definicja współczesna Macierzyństwa Duchowego Maryi, byłoby anachronizmem i prowadziłoby do zniekształcenia obrazu rzeczywistości minionej przed wiekami. Zastosowane kryterium da się sformułować następująco. W Maryi jest tylko jedno macierzyństwo fizyczne, oparte na zrodzeniu Syna Jedynego, Jezusa Chrystusa. Wobec tego wszelkie macierzyństwo orzekane o Maryi, a nie utożsamiające się z Jej macierzyństwem Bożym, jest m a c i e r z y ń s t w e m d u c h o w y m.

Takie sformułowanie kryterium pozwala wydobyć ze znanej spuścizny piśmienniczej staropolskiej do końca wieku XV jak najszerszy wachlarz tekstów maryjnych dotyczących Jej duchowego macierzyństwa, by na ich podstawie można było sformułować wnioski ogólne.

Mimo tak szerokiego sformułowania kryterium tekstów jest raczej niewiele, tak iż zostaną one przytoczone *in extenso*. Wobec niemożliwości zastosowania porządku chronologicznego przy małej jeszcze dokładności ustaleń dat powstania poszczególnych utworów, trzeba zadowolić się układem rzeczowym: modlitwy, pieśni, kazania, literatura budująca. Każdy tekst uzupełni krótki komentarz analityczny.

*Modlitwy Wacława*¹ w „Godzinkach o św. Annie” zawierają następujący zwrot:

„Nyewyastho w parszoneye Jana szyna thwego
przyny w obrona czlowyeka grzesznego.”²

Na pierwszy rzut oka nie ma tu zupełnie mowy o macierzyństwie

* Studium oparte na niedrukowanej pracy: Ks. Julian Wojtkowski, *Kult Matki Boskiej w literaturze staropolskiej do końca XV w.* (Olsztyn 1959).

¹ L. Malinowski [wyd.], *Modlitwy Wacława, Zabytek języka polskiego z w. XV z kodeksu VI. N. 2 Biblioteki Uniwersyteckiej w Budapeszcie...*, Kraków 1887.

² Tamże, s. 45 (k. 101 b).

duchowym Maryi, skoro ani razu nie zostało tu wymienione słowo: „matka” Tymczasem jest tu wyraźna aluzja do J XIX, 26—27. „Widząc swą matkę i przy niej ucznia, którego miłował, Jezus rzekł do matki swojej: „Niewiasto, oto syn twój”. Potem rzekł do ucznia: „Oto matka twoja”. Autor „Godzinek” rozszerzając synostwo św. Jana na „człowieka grzesznego”, tym samym stwierdza — choć w formie błagania — że Maryja jest duchową matką grzeszników.

*Modlitewnik Nawojki*³ w czwartej modlitwie rozpoczynającej się od słów: „Gospodze moja myla” zawiera następujące teksty:

„przymy mye przez thwe goracze myloszyerdzye bo yes przythvlyenyenye wschech odrzvczonych Mathka od szyroth odyaczye vbogych vczyeschenye wzdychayanczych nadzyeya wschech kayanczych slvthvy szye nademna”⁴

„vczyeschy mye tedy maczyerzynym szlyvthowanym”⁵

„bandz tedy namya lyvthosczywa y laskawa iszby on wezrzavschy yako naszwa mathka myla y szlvthował szye nademna”⁶

„O namylosczywscha mathko”⁷

Maryja nazywana przez autora: „Matką odsierot”, „Matką miłą naszą”, „Matką najmiłościwszą” ma ucieszyć „macierzywym zlitowaniem”. Zdala od oparcia o teksty objawione autor próśb opiera się na przekonaniu o macierzyństwie Maryi względem ludzi potrzebujących opieki, zlitowania i miłości.

Modlitwa *Jesw criste nas myly panye*⁸ jeszcze nie ogłoszona drukiem, mieści następujący urywek:

„Myla matko Boza matko myloserca gwgasdo morska przycyngse Do sffego mylego syna za namy zeby nas racyl wyslwhac o czo gego sffgethy myloscy zwdamy Abysmy thw za nase grzyhy dosyc wcynyly A dosyc wcyngwc bysmysemw dostaly snymy na wgeky krwlowaly.”

I tu brak powiązania wyraźnego ze źródłami objawienia. Tytuł Maryi: „Matko miłosierdzia” niewątpliwie znaczy tyle co „Matka miłosierna”, oczywiście nie względem Pana Jezusa, który miłosierdzia nie potrzebował, a względem ludzi. Kontekst potwierdza tę interpretację wnosząc ideę pośrednictwa Maryi przez wstawiennictwo za ludźmi do Syna. Wstawiennictwo to ma za przedmiot odpuszczenie grzechów

³ S. Motty [wyd.], *Książeczka do nabożeństwa Jadwigi Księżniczki Polskiej*, Poznań 1875².

⁴ Tamże, s. 47—48.

⁵ Tamże, s. 68.

⁶ Tamże, s. 69—70.

⁷ Tamże, s. 73—74.

⁸ Tekst przygotowany do druku przez Poznańskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk, Wydział Filologiczno-Filozoficzny, Komisja Filologiczna, Komitet Glosowy. Oryginał mieści się w: Boethius, *De Consolatione philosophiae*, [Basel, Michael Wensler, n. p. 1474] 2°. GW 4514, egzemplarz Biblioteki Seminaryjnej we Włocławku, inc. XV F 827 adl., pochodzącym z Sieradza (XVII—XVIII w.), wpisany ręką z końca XV wieku na ostatniej karcie „verso”.

z jednej strony, a osiągnięcie zbawienia z drugiej, jest więc przykładem pośrednictwa łask. Macierzyństwo duchowe Maryi występuje więc tutaj w związku z pośrednictwem łaski.

Pieśń: *Na wsze nadzieio przemiała*⁹ mieści następujące wiersze:

„Tyś mylostywa matka
Ty thwe tyessys niebożątka”

Bez wyraźnego nawiązania do objawienia Bożego Maryja nazwana jest Matką miłościwą „niebożątek”, czyli ludzi, a to jako ich Pocieszycielka. I tu więc, choć daleko mniej wyraźnie niż w tekście poprzednim, występuje powiązanie prawdy macierzyństwa duchowego Maryi z pośrednictwem łask.

Pieśń *Jusz są angely vyeszyela*¹⁰ na Wniebowzięcie NMP głosiła:

„Pa[n]nye czysthey poszlugowal,
Panycz panną sza mathką myal”

nawiązując wyraźnie do J XIX, 26—27, czyli mówiąc o macierzyństwie duchowym Maryi względem św. Jana w sensie egzegezy literalnej, niczego nie dorzucającej, bez jakichkolwiek tendencji rozszerzających macierzyństwo duchowe Maryi na resztę ludzkości.

Hymn *O przenaszlawnyesza panno czysta*¹¹ zawiera następujące słowa:

„mathka mylosczywa, mathko laszky pelna, proszy za namy szwego mylego szyna.”

Macierzyństwo duchowe Maryi „Matki miłościwej” powiązane tu zostało nie tylko ze znanym już motywem wstawiennictwa, czyli pośrednictwa między ludźmi a Zbawicielem, ale jeszcze, co nowe i interesujące, ze świętością Maryi. Matka Duchowa ludzi ma spełniać swą rolę Pośredniczki właśnie jako „Matka łaski pełna”. Tym samym nawiązana została łączność z nowym tekstem biblijnym: pozdrowieniem Anioła w chwili Zwiastowania: Luc I, 28: „Zdrowaś, łaski pełna”.

Hymn *Ave Maris Stella* w przekładach polskich:¹² *Szdrovasz gwyaszdo morszka* i *Sdrova bądż gwyasdo morszka* zachowuje tożsamość treści w odmiennej nieco szacie słownej, stąd wystarczy przytoczyć tekst według jednego z dwu tłumaczeń:

⁹ M. Bobowski, *Polskie pieśni katolickie od najdawniejszych czasów do końca XVI w.*, Kraków 1893, s. 41—44. Rozprawy i Sprawozdania z Posiedzeń Wydziału Filologicznego Akademii Umiejętności, tom XIX.

¹⁰ F. Pułaski, *Pieśni religijne XV w. z rękopisów biblioteki Ordynacji hr. Krasińskich*, „Sprawozdania Towarzystwa Naukowego Warszawskiego”, V (1912) 12—14.

¹¹ M. Bobowski, op. cit., s. 66—67.

¹² M. Bobowski, op. cit., s. 67—68; P. Bańkowski, *Nieznane odmiany kilku polskich tekstów religijnych XV stulecia*, „Pamiętnik Literacki” XXIX (1932) 115—117.

„Vkasz są nam mathka
y mylą rzecznicza
ysz bysmy oglądaly
y syna tvego Boga wszechmocznego”.

Macierzyństwo duchowe Maryi względem ludzi występuje tu znowu w ścisłym związku z Pośrednictwem „Rzecznicza” w osiągnięciu zbawienia, czyli z Pośrednictwem łask i współudziałem w odkupieniu subiektywnym. Jako racja macierzyństwa duchowego i pośrednictwa ukazane jest w ostatnim zwrocie, dyskretnie Macierzyństwo Boże.

Antyfona *Regina Caeli laetare* w przekładzie polskim: ściślej parafrazie: *Królewno nyebesza, matko krzesczyanszka veszel szya*¹³.

Już w pierwszych słowach Maryja nazwana została „Matką chrześcijańską”, co zakłada macierzyństwo duchowe względem chrześcijan. Dalszy kontekst nawiązuje do pośrednictwa łask i współudziału w odkupieniu subiektywnym:

„Prosz sza namy boga,
bancz thy nasza koga,
bychom morze przebyly,
do nyeba przyplynaly”.

Rotuła kołędowa zaczynająca się słowami: „Panna Panna porodzyła”¹⁴ składająca się z pięciu odcinków pieśni, ma w drugiej strofie części czwartej następujące brzmienie:

„O mathko myloszczywa,
Bandz wsthkyem luthoszczywa,
Prorsz sza nnamy szyna thvego.
Krola nyebeszykyego,
Aby nasz tham domyeszczyl
Do przybythkv szvoyego...”

I tu macierzyństwo duchowe „Matki litościwej” powiązane jest z prośbą o wstawiennictwo i pośrednictwo w dostąpieniu zbawienia. Ubocznie łączy się tu tytuł Królowej: Matki Króla niebieskiego”, jako racja kierowanej prośby. Rotuła różni się tą myślą od antyfony omówionej powyżej: „Królewno niebieska, matko chrześcijańska, wesel się” przeciwstawiającej nawzajem tytuły: „Królowej nieba” — „Matki chrześcijan”, jak gdyby zaznaczając podwójną funkcję Maryi: jedną w niebie, drugą na ziemi.

Pieśń o św. Annie: *Anno schwyąta y nabozna*¹⁵ niesie w sobie bardzo wykształcony kult Maryi, o uderzającej wyrazistości. Macierzyństwo duchowe występuje także tutaj w ścisłym powiązaniu z pośrednictwem:

„O maria myloszczywa,
o maria lyvtoszczywa,

¹³ M. Bobowski, op. cit., s. 68—69.

¹⁴ M. Bobowski, op. cit., s. 78—80.

¹⁵ T. Wierzbowski, *Pieśń o św. Annie z końca wieku XV*, „Prace Filologiczne”, V (1899) 99—105.

o maria, o maria, mathko slotką,
 vkaż schyą nam gwyazdo morska.
 Prosch zanamy pana boga,
 bron nasch ode zlego wroga,
 day bychmy dobrze skonaly,
 czyebye przy schmyerczy wydyzely.”

Przy ubóstwie myśli o samym macierzyństwie duchowym: „Maryja miłościwa, litościwa, matka słodka” wspaniale rozbudowane zagadnienie pośrednictwa Maryi w formie modlitwy wstawienniczej, obrony przed wrogiem (zapewne szatanem), udzielenia łaski dobrej śmierci, obecności widzialnej przy zgonie. Uczestnictwo Maryi w dziele odkupienia subiektywnego i pośrednictwo łask występują tutaj szczególnie plastycznie.

Kazania gnieźnieńskie w kazaniu X na uroczystość św. Jana Ewangelisty rozwijają perykopę J XIX, 26—27 w duchu egzegezy literalnej:¹⁶

„Trzecieć p[rze]z to Kryst świętego Jana jest [ci] ji on miłował był i jest [ci] ji on był swym najwięszym skarbem darował [był], a to coż ci jest ji on był miał, a toć jest jego miła matuchna była. ... O, coś jest to barzo wielkie miłosierdzie boże było, iżec nasz Kryst miły jest [ci] on był swych ran i teże swe męki zapamiętał, a jest [ci] się on na swą miłą matuchną i teże na świętego Jana był rozpamiętał. A tako więc natychmiast mocą tych to bożych słów święty Jan jest [ci] się on był rodzon[y]m synem pa[n]ny Maryje uczynił.”

Widoczny jest brak tendencji do rozszerzenia zakresu macierzyństwa Maryi, poza św. Jana Ewangelistę, którego dotyczyły bezpośrednio słowa umierającego Pana Jezusa. Charakterystyczna jest natomiast tendencja do uintensywnienia relacji ustanowionej tymi słowami. Kaznodzieja powołując się na „moc tych to bożych słów” — a więc na wszechmoc Bożą — nie waha się twierdzić, że św. Jan stał się „rodzonym synem Panny Maryi”. W świetle tej interpretacji scena pod krzyżem ma znaczenie udzielenia Maryi macierzyństwa względem jednego tylko św. Jana. Natomiast macierzyństwo to, choć samo w sobie duchowe, pojmowane jest jako macierzyństwo prawdziwe, fizyczne, mocą cudu sprawionego słowami Boga.

*Rozmyślanie Przemyskie*¹⁷ w zakończeniu zawiera słowa włożone w usta św. Marii Magdaleny:

„O dziewice przesławna, matko smętnych macior”.

Słowa te, pomijając brzmienie zaskakujące współczesne uszy, mogą mieć dwojakie znaczenie. Pierwsze, bezpośrednio się nasuwające:

¹⁶ S. Vrtel-Wierczyński [wyd.], *Kazania Gnieźnieńskie. Podobizna, transliteracja, transkrypcja*, Poznań 1953, k. 180 v, w. 14—19, 26—27; k. 181 r, w. 1—7.

¹⁷ S. Vrtel-Wierczyński [wyd.], *Rozmyślanie o żywocie Pana Jezusa, tzw. Przemyskie, podobizna rękopisu*, Warszawa 1952, s. 841, w. 9. A. Brückner [wyd.], *Rozmyślanie o żywocie Pana Jezusa*, Kraków 1907.

„Maryja jest matką smutnych matek”, a więc ma przymiot szczególniejszego macierzyństwa duchowego nad matkami bolejącymi, oczywiście z tytułu własnej swej boleści nad cierpieniem Syna. Drugie znaczenie można dostrzec traktując powyższy zwrot jako dosłowne tłumaczenie z łaciny: porównanie Maryi Bolesnej z innymi matkami bolesnymi. W tym ujęciu zwrot oznaczałby, iż Maryja jest „Matką smutną nad matkami”, po prostu „Matką najsmutniejszą”. W tym drugim ujęciu zwrot traci związek z macierzyństwem duchowym Maryi. Które ujęcie odzwierciedla myśl autora trudno rozstrzygnąć. Pierwsze jest zgodniejsze z duchem języka polskiego, drugie ma za sobą li tylko brak kontekstu rozwijającego myśl o macierzyństwie duchowym Maryi nad smutnymi matkami. Wobec tego należy przyjąć interpretację pierwszą.

Kończąc przegląd i analizę tekstów piętnastowiecznych wyrażających w języku polskim prawdę o macierzyństwie duchowym Maryi, trzeba się zastrzec wyraźnie, że nie można mieć pewności jakoby to było już wszystko. Pomijając towarzyszące zawsze ryzyko pominięcia jakiegoś źródła, należy wziąć pod uwagę fakt ciągłego odkrywania i publikacji tekstów dotąd ukrytych i nieznanych. Można mieć nadzieję zdobycia nowych przekazów w ramach akcji wydawniczej Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk, które już w chwili obecnej dysponuje dwoma pięknymi tekstami. Ze względu na pochodzenie z pierwszej i drugiej ćwierci XVI wieku nie mogą one być wprawdzie wyzyskane w niniejszym opracowaniu, wolno jednak przytoczyć je dla ilustracji. Jest to inwokacja: „maria mathko Szlachethna”¹⁸ oraz modlitwa: „Maria mathko milosczywa mathko laskawa racz szie modlycz zanamy nynye y czasv szmeczy naszey Amen”¹⁹. Bardzo obiecujące są odkrycia O. mgra Kajetana Grudzińskiego OFM, Kierownika Archiwum Prowincji OO. Bernardynów w Krakowie, który zbierając zabytki języka polskiego wieku XV i XVI rozproszone w archiwaliach, udokumentował szereg tekstów maryjnych. Opracowanie tych wszystkich źródeł stanie się możliwe dopiero po ich publikacji w druku, w tej chwili można tylko podsumować to, co zostało zestawione i zanalizowane wyżej.

¹⁸ Tekst przygotowany do druku przez Komitet Glosowy przy Komisji Filologicznej Wydziału Filologiczno-Filozoficznego Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk. Oryginał mieści się w: *Pelbartus de Themeswar, Sermones Pomerii de Sanctis, pars aestivalis*. [Hagenau, Henricus Gran, 1499], 4°. H* 12555. Egzemplarz Biblioteki Prowincji Ojców Bernardynów w Krakowie, sygnatura: XV. 139, pochodzący z klasztoru Bernardynów w Kole nad Wartą. Inwokacja wpisana ręką z pierwszej ćwierci XVI wieku na karcie T_{2a}.

¹⁹ Tekst przygotowany do druku jak wyżej. Oryginał mieści się w: *Praeceptorium perutile*, s. 1. t. a., 4°, H 13316. Egzemplarz Biblioteki Seminarnej Włocławskiej, inc. XV Q 108 adl., pochodzący od Mikołaja (z) Warty urodzonego w Brodni. Modlitwa wpisana na karcie tytułowej pismem z drugiej ćwierci XVI wieku.

Charakter praktyczny utworów mówiących o macierzyństwie duchowym Maryi zadecydował zapewne w dużej mierze o pominięciu zagadnień genezy i istoty, a skoncentrowaniu się na dziedzinie zastosowań subiektywnych tego przywileju maryjnego.

Przedmiotem czy zakresem duchowego macierzyństwa Maryi są ludzie potrzebujący; w dwu wypadkach sam św. Jan Ewangelista.

Zasadniczym przymiotem Maryi jako matki duchowej jest miłosierdzie.

Istotnymi funkcjami wynikającymi z tego przywileju są: modlitwa wstawiennicza wobec Boga, a obrona, pociecha i przewodnictwo wobec ludzi.

Spośród przywilejów Najświętszej Maryi Panny najczęściej obok macierzyństwa duchowego występują, jako organicznie związane: pośrednictwo łask i współudział w dziele zbawienia poszczególnych dusz, czyli odkupienia subiektywnego.

Podstawa biblijna jest bardzo nikła. Urywek ewangelii J XIX, 26—27 występuje dwukrotnie w interpretacji literalnej, o samym św. Janie Ewangelście. Raz tylko, w zbiorze modlitw o charakterze wybitnie nowoczesnym, ten sam urywek doznał egzegezy pełniejszej, rozciągającej macierzyństwo duchowe Maryi także na grzeszników. Jednorazowa aluzja do pozdrowienia anielskiego Luc I, 28 nie musi być specjalnie brana pod uwagę dla luźnego związku z interesującym przywilejem.

LA MATERNITÉ SPIRITUELLE DE NOTRE DAME DANS LES LETTRES POLONAISES DES XIVe et XVe SIÈCLES

L'étude que voici est le résultat d'un examen de textes, surtout imprimés et en partie de manuscrits actuellement préparés pour la publication.

Le caractère éminemment pratique des écrits polonais des XIVe et XVe siècles, mentionnant de telle ou autre manière la Maternité spirituelle de Marie, contribua à y faire abstraction des fondements et de la nature de ce privilège et à mettre au premier plan sa portée pastorale, pratique et subjective.

Les hommes nécessiteux sont l'objet de cette Maternité, réduite en deux cas à la seule personne de S. Jean.

La charité miséricordieuse est l'attribut principal de Marie, en tant que Mère spirituelle des hommes.

Les fonctions essentielles, dérivant de cette Maternité, sont: la prière d'intercession, adressée à Dieu; la défense et le reconfort des hommes, dont la Vierge est le guide infaillible.

La Maternité spirituelle est généralement mise en relation directe avec d'autres privilèges de Notre Dame, et surtout avec la médiation et la corrédemption subjective c'est à dire avec le salut individuel de chaque âme. Ces trois prérogatives forment ensemble un tout organique.

Les reminiscences scripturaires sont à peine esquissées. Le texte de J 19, 26—27 revient à deux reprises, interprété d'une manière strictement littéraire, rapportant la Maternité spirituelle de Marie uniquement à Jean l'Apôtre. Une seule foi seulement, et notamment dans un recueil de prières,

très „moderne” pour son époque, cette péricope est plus pleinement interprétée et la Maternité spirituelle de la Vierge étendue aussi aux pécheurs. Il ne faut pas exagérer l'importance d'une unique allusion à la salutation angélique (Lc 1, 28) qui établit un rapport assez imprécis du vocable „Comblée de grâce” au privilège de la Maternité spirituelle de Marie.